

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Ліпич Людмила Михайлівна

ІДЕЇ ВІЛЬНОДУМСТВА В КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ
СПАДЩИНІ УКРАЇНИ XVI - XVIII століть

17.00.08 - теорія та історія культури

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1995

00778421 (Т)

Дисертація на пра... рукопису

Робота виконана на кафедрі релігієзнавства
Київського університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент
Огнева Олена Вікторівна

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Горський Вілен Сергійович
кандидат філософських наук, доцент
Аболіна Тетяна Георгіївна

Провідна організація: Київський педагогічний інститут
імені Драгоманова, кафедра культу-
рології

Захист відбудеться 13 лютого 1995 року в _____ годин
на засіданні Спеціалізованої ради Д.01.01.06
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка /252017
Київ-17, вул. Володимирська, 64, ауд. ...

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці
університету

Автореферат розіслано 13 січня 1995 р.

Учений секретар
Спеціалізованої ради

В.І. Гусев

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Ліпич Людмила Михайлівна

ІДЕЇ ВІЛЬНОДУМСТВА В КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ
СПАДЩИНІ УКРАЇНИ XVI - XVIII століть

17.00.08 - теорія та історія культури

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1995

AB 31, 1921

AMERICAN BANK NOTE COMPANY, NEW YORK, N. Y.

NO. 17642 7-14

Pay to the order of _____

Five hundred dollars

THIS CHECK IS NOT VALID UNLESS SIGNED BY THE CASHIER

AND THE SIGNATURE IS VERIFIED BY THE CHECKING BANK

AMERICAN BANK NOTE COMPANY, NEW YORK, N. Y.

RECEIVED

PAID TO THE ORDER OF _____

AMERICAN BANK NOTE COMPANY, NEW YORK, N. Y.

1921 - 1922

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Процес культурного відродження українського народу, розбудова нової держави потребують нового розуміння процесів, які відбувалися в Україні; актуалізують завдання відтворення об'єктивної історії української культури, зокрема філософської думки. Весь гуманітарний та суспільний цикл наук нині посилено працює над новим розумінням методологічних принципів підходу до філософії, соціології, історії. Биконати це завдання неможливо без глибокого вивчення характеру становлення та розвитку культурологічних процесів в Україні.

Сьогодні часто має місце прагнення зобразити християнство, іслам, будизм /в залежності від регіону/ основою духовного життя в минулому і в сучасному. Спроби розглядати релігій як важливий фактор розвитку духовної культури суспільства і особи мають місце не лише в богословських колах, але їх активно культивують окремі літератори, журналісти, митці, політичні діячі. При цьому використовують фактологічні, історико-філософські, соціологічні, психологічні, моральні та інші обґрунтування для тверджень, що нібито духовна культура дана богом, що справжня культура – релігійна, а секуляризована свідомість, безрелігійна культура пов'язані з відходом від моральності і остаточно заперечують культуру й духовність.

Саме тому, автор дисертації поставив перед собою завдання виділити ідеї вільнодумства в культурологічній спадщині України та проаналізувати розвиток їх протягом досить тривалого часу – від поширення цих ідей в єретичних виступах, у представників братського руху в XVI, XVII століттях, аж до появи нових форм вільнодумства у вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема у Г.С.Скороди, у XVIII столітті.

Актуальність цієї теми особливо гостро відчувається на фоні тієї духовної кризи у сучасному суспільстві, яка змушує замислитися над її причинами і водночас ставить питання: чи справді релігії належить домінуюча роль у суспільній свідомості, в духовному житті людства? Чи лише релігії зобов'язане людство високими досягненнями духовності, як це намагаться твердити сьогодні деякі дослідники. Саме тому ми звертаємося сьогодні до минулого, прагнучи осмислити духовну спадщину українських мислителів, моральна філософія яких спрямована на розв'язання проблем гуманізму, який виходить далеко за суто релігійні межі.

Ступінь дослідженості проблеми. Традиційно у вітчизняній і зарубіжній філософській та релігійній літературі робився акцент на присутність ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України. Це насамперед пов'язане з часописами, літописами, рукописами ХУІ-ХУІІІ століть, які значною мірою відображали стан духовної культури українського народу. Але треба зазначити, що в них досить фрагментарно викладено фактологічний матеріал з цієї проблематики. Вони переважно лише констатують наявність на українських землях вільнодумців, які йшли супроти церкви і тому найчастіше згадуються в цих джерелах як єретики, тобто люди, що порушують усталені церковні правила. Проте не кожного з названих "єретиком" можна вважати вільнодумцем. Автор дисертаційного дослідження, використовуючи названі джерела, розглядає духовну спадщину тих єретиків, які своїми поглядами протидіяли не тільки православної ортодоксії, а й релігії взагалі і тому з повним правом можуть називатися вільнодумцями; показує різницю до визначення понять "єретик" і "вільнодумець".

Треба відзначити, що ідеї вільнодумства не стали пред-

метом окремого, спеціального дослідження ні в минулі часи, що пояснювалося пануванням релігійного світогляду у всіх сферах буття, а ні у наших сучасників. Однак ця проблема порушувалась не тільки в історико-філософській, релігійній а й у художній літературах. До неї зверталися нерідко як світські, так і релігійні діячі у всі часи. Звідси широке коло літератури. Тому для дисертаційного дослідження важливе значення мали праці присвячені історії братського руху на українських землях, поширенню єретичних вчень, діяльності Києво-Могилянської академії, Острозького культурно-освітнього центру, які належать дореволюційним польським, російським, українським дослідникам: Д.Зубрицькому, О.Єфименкові, О.Ільяшевичу, А.Криловському, П.Кулішу, М.Кояловичу, І.Скрибному, С.Соловйову, М.Скабалановичу, О.Папкову, Д.Флерову, К.Харламповичу та іншими, які зібрали багатий архівний матеріал, хоча далеко не вичерпали усі наявні джерела. Однак ці вчені цікавилися братствами як виключно церковними організаціями, розглядаючи їх переважно з точки зору православної церкви, в кращому випадку – звертали увагу на антиуніатську спрямованість братського руху. Звідси впливає й їхня оцінка творчості діячів братського руху, засудження єретичних думок і їхніх авторів, тому що ці дослідники в діяльності братств вбачали лише релігійні мотиви, які мали бути підпорядковані потребам боротьби за "чистоту" православного віросповідання. З таких позицій розглядалася діяльність Острозького культурно-освітнього центру П.Житецьким, М.Ковальським, К.Коперджинським, О.Левицьким, М.Максимовичем. Неможливо не нагадати, що як польськомовні, так і російськомовні автори оцінювали події на українських землях в межах своєї культури, що позначилося на їхньому підході до характеристики цих явищ.

Значний внесок у розуміння подій в культурологічній спадщини України мали праці польських дослідників /М.Льбовича, А.Моджевського, Я.Коневської, Б.Маврицького та інших/ і польськомовні джерела, в яких велика увага надається унії /наслідком якої було уніатство, перехід частини українців під владу папи римського, а метов – окатоличення і ополячення українського населення/, опису драматичних подій того часу, поширення реформаційних ідей на території Речі Посполитої, виникнення і діяльності антитринітарського руху, зустрічаються окремі відомості про діяльність Ф.Косого, особливий інтерес становлять відомості про виникнення і діяльність братських шкіл, полемічна література представників католицького табору проти братств. Але і в польськомовних джерелах наявна тенденція до всілякого применшування, а іноді і взагалі заперечування можливості існування в Україні в цей період оригінальних філософських та соціально-політичних вчень, а про вільнодумство навіть не було мови, тому що вся культура неодмінно проголошувалася суто релігійною.

Багато цінних спостережень і висловлювань з проблеми історії братств можна знайти у працях І.Франка, академіків М.Возняка і К.Студинського. Бивчення ними окремих сторін братського руху /боротьби проти унії, окатоличення, за розвиток української культури/ було помітним кроком вперед порівняно із дослідженнями представників української діаспори.

Значчу увагу автор дисертаційного дослідження приділяє працям українських радянських дослідників, присвяченим проблемам становлення філософської думки в Україні: І.В.Іваньо, Я.Д.Ісаєвича, І.С.Захари, М.Б.Кашуби, В.Д.Литвинової, І.З.Мицька, В.М.Нічик, М.Д.Роговича, З.І.Хижняк, В.В.Яременка та інших, у яких порушено питання секуляризації духовного життя

в Україні XVI–XVIII століть, по-новому розглядається історія виникнення братств, ідейна спадщина представників антикатолицької полемічної публіцистики, характеризуються ідейно-релігійні конфлікти доби феодалізму в Україні, дається аналіз культурологічної спадщини українського народу, зокрема полемічної літератури та ідейно-теоретичної спадщини діячів братського руху.

При цьому важливо відзначити, що досліджень, спеціально присвячених проблемам вільнодумства в культурологічній спадщині України XVI–XVIII століть, немає, хоча, крім уже згаданих авторів, які тієї чи іншої чином торкалися цього питання /зазначимо, що сюди входять тільки праці радянських дослідників, тому що дореволюційні, в силу історичних умов і належності до теї чи іншої конфесії, навіть не ставили питання про вивчення вільнодумства, залишаючи тільки свідчення про наявність носіїв таких ідей/, дисертант використовував також твори представників української діаспори В.Антоновича, І.Грицьоха, Д.Дорошенка, Д.Чкевського, С.Ярмуся, які зверталися до культури XVI–XVIII століття. Але треба зауважити, що цей період у висвітленні представників діаспори має дещо націоналістичне забарвлення і до того ж відзначається переважно критичною спрямованістю. Дисертант мав змогу почерпнути тут лише фактологічний матеріал, бо діяльність братств, Острозької та Києво-Могилянської академії, творчість Г.С.Сковороди розглядаються у творах цих та інших авторів діаспори тільки під кутом всеохоплюючої релігійності українського народу.

У прагненні з'ясувати зміст творчості Г.С.Сковороди, сенс його вчення, та їхнє місце в духовній культурі України, було висунуто багато оцінок, які суперечать одна одній. Одні вважали його революціонером-просвітителем, інші – скептиком-

консерватором, для одних він був матеріалістом /Т.А.Білич, Д.Х.Острянин, П.М.Попов, І.Т.Табачников та інші/, для інших ідеалістом, містиком, богословом тощо /М.Костсмаров, І.Снегирьов, В.Ерн, представники діаспори/.

Опубліковано праці з питань історіографії скovorодознавства, присвячені з'ясуванню його впливу на розвиток вітчизняної філософської думки та критиці буржуазно-націоналістичних фальсифікацій поглядів і творчості Г.Сковороди /В.Д.Бвдокименко, І.П.Головаха, В.С.Горський/. Чимало досліджень присвячено йому як представнику селянсько-плебейського напрямку вітчизняного просвітництва /І.К.Білодід, Д.П.Кирик, Ф.В.Константинов, А.І.Пашук, М.В.Попович, М.Д.Рогович, В.Т.Шинкарук та інші/.

Але вся складність світогляду мислителя XVIII ст., у якому відбилися суперечності історичного розвитку України того часу, на нашу думку, у контексті філософської культури, залишилися ще недостатньо з'ясованими.

Отже саме відсутність історико-філософського дослідження, спрямованого на ідеї вільнодумства в культурологічній спадщині України ХУІ-ХУІІІ ст., зумовила напрямок дисертаційної праці, в якій розглядається поява, становлення і функціонування вільнодумства в культурологічній спадщині України ХУІ-ХУІІІ століть.

Прагнучи реалізувати своє бачення проблеми, дисертант водночас вважає за необхідне зазначити, що в багатьох аспектах йому імponує напрямок, який концептуально розроблявся Л.М.Брагіною, А.К.Еичко, В.С.Горським, О.Ф.Лосевим, Д.А.Калініним, Т.І.Ойзерманом, В.А.Рибаковим, В.В.Соколовим, З.А.Тахурізінсю та ін., зокрема аналіз суспільно-політичних рухів епохи феодалізму; дослідження місця, специфіки

та ролі філософських ідей в становленні духовної культури Відродження та Реформації, загальний аналіз вільнодумства як елемента духовної культури.

З урахуванням із викладеного вище формулюються мета і основні завдання наукового дослідження.

Мета і основні завдання дослідження. Своєю основною метою автор вважає потребу виділити і проаналізувати одну із складових культурологічної спадщини України – ідей вільнодумства, які виявилися в еретичних виступах, братському руся, в діяльності Острозького культурно-освітнього центру, у творчості викладачів та вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема у Г.С.Сковороди. Реалізація теми передбачає вирішення таких задач дослідження:

- виявлення і систематизація матеріалів, які свідчать про наявність ідей вільнодумства в Україні XVI–XVIII століть;
- з'ясування умов і передумов розвитку антицерковної і антирелігійної боротьби у XVI–XVIII століттях в Україні;
- дослідження ставлення до релігії і церкви в братському русі;
- визначення шляхів теоретичного обґрунтування і розвитку ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України XVI–XVIII століть;
- дослідження низки проблем філософського, гносеологічного, аксіологічного, культурологічного характеру під час аналізу феномена ідей вільнодумства та показу їхнього місця та взаємозв'язку з духовним життям України;
- виявлення об'єктивної цінності ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України;
- виявлення ідей вільнодумства у творчості попередників та сучасників Г.С.Сковороди;
- аналіз творчості Г.Сковороди у контексті вітчизняних традицій.

Теоретичні та методологічні основи. В дисертації використано загальні методологічні принципи аналізу історико-філософської та релігійно-богословської спадщини – принципи об'єктивності, історизму, причинності, світоглядного плюралізму тощо. Автор виходив з погляду на визначення богословської та релігійно-філософської думки як на альтернативний процес, що передбачає не тільки плюралізм ідей і теорій, але й самоцінність їх у духовній культурі, нерозривний зв'язок з національною традицією.

У процесі роботи над дисертацією автор використовував різні за світоглядною орієнтацією праці вітчизняних та зарубіжних дослідників з історії філософії, релігієзнавства, культурології.

Залучено оригінальні джерела, які рідко включалися у сферу науково-теоретичного аналізу, праці дослідників української діаспори, релігійно-богословську літературу минулого століття. Важливе значення мали праці таких діячів як Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіан Сакович, Г.С.Сковорода, твори викривача ересі Феодосія Косого Зиновія Отенського, завдяки яким і можна судити про діяльність цього вільнодумця XVII століття.

У роботі використано також дослідження з проблем вивчення культурної спадщини минулого та її ролі в духовному відродженні України.

Наукова новизна дослідження визначається пріоритетною постановкою проблеми вільнодумства в культурно-освітній спадщині, в історико-теоретичному аспекті. Найважливіші положення дисертаційного дослідження, які відображають його новизну і виносяться автором на захист:

– глибоке і ґрунтовне висвітлення невідомих та маловідсмих

питань розвитку ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України XVI–XVIII століть;

– виявлення особливостей, типологічних орієнтацій ідей вільнодумства в Україні в формі богоборства, антиклерикалізму, пантеїзму, деїзму, раціоналізму;

– висвітлення вільнодумства як ціннісного явища, визначення його ролі в тогочасному житті країни;

– теоретичне дослідження культурологічної спадщини України, дає можливість показати розвиток ідей вільнодумства й вказати на можливу трансформацію останніх в сучасній духовно-культурній ситуації.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Полішення і висновки дослідження є певним внеском у науковий аналіз розвитку форм ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України XVI–XVIII століть. Вони можуть бути використані для подальшої розробки проблем релігієзнавства, в спеціальних релігієзнавчого та загальнофілософського циклу.

Практичне значення роботи також у тому, що проаналізований у ній матеріал може бути придатний не лише для вузівської чи шкільної освітньої практики, а й для широкого читача, знайомлячи його з яскравими сторінками духовної спадщини минулого, сприяючи таким чином розвитку освіти, культури, духовному збагаченню людини.

Апсобація роботи. Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на щорічних науково-практичних конференціях Бердянського педагогічного інституту, в доповідях: "Ідеї вільнодумства в філософській спадщині України" /Москва-Запоріжжя, 1991/, "Вільнодумство як елемент духовної культури" /Бердянськ, 1992/, "Ідеї вільнодумства в братському русі на Україні" /Бердянськ, 1992/.

Структура дисертації зумовлена загальною метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, двох розділів, заключення і списку використаної літератури.

Основний зміст дисертації.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, аналізується ступінь її розробленості, формулюється мета та завдання дослідження, його методологічні та теоретичні основи, визначається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження.

Перший розділ "Роль та місце ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України XVI-XVII століть" присвячений комплексному розгляду питання про визначення та конкретно-змістовне вивчення прояву ідей вільнодумства в Україні XVI, XVII століть.

Дисертант обґрунтовує тезу, що боротьба з релігією не припиняла культурну традицію, а буда умовою для ще більш інтенсивного засвоєння прогресивних традицій культури.

Так, у дисертації підкреслюється, що в XVI, XVII століттях Україна, передова суспільна думка якої була готова до прийняття нових прогресивних ідей, не залишилась осторонь від могутнього впливу подій епохи Відродження і Реформації.

Входження українських земель до складу Речі Посполитої зумовило специфіку реформаційних ідей у цьому регіоні: "руська віра" стала синонімом руської народності, спрямованої проти феодально-католицького ополчення; реформаційні ідеї набули національно-визвольного характеру, вийшовши за межі протестантизму як нового напрямку християнства; критичний підхід до католицизму і уніатства призвів до послаблення непохитного авторитету католицької церкви. В боротьбі з католицькою церквою мислителі в Україні підійшли до ревізії всякої релі-

гії, зокрема, і православ"я", заперечуючи ті чи інші християнські догмати, ідеї і установи.

Загальна атмосфера секуляризації думки, її емансипації від релігійного абсолюту, церковної авторитарності дали початок вільному підходу до пояснення релігійних істин, спричинилися до появи вільнодумства.

В зв"язку з тим, що немає усталеної точки зору на визначення "вільнодумства", бо саме поняття по суті не з"ясоване і в нього вкладають різний, іноді навіть суперечливий зміст, ми розглядаємо вільнодумство саме як вільний, незалежний спосіб мислення, критичне або заперечувальне ставлення до панівних релігійних чи політичних поглядів, ладу.

Дисертант спеціально аналізує критичне ставлення одної релігії щодо іншої, аби показати: саме у вільнодумстві виявляється критичне ставлення до релігії, протиставлення їй іншої ціннісної орієнтації, що викликало опір з боку adeptів релігії, які не лише заперечували ці вільнодумні ідеї, а й нерідко закликали до знищення носіїв цих ідей. Отже, вільнодумство виникає в руслі критики релігії, поступово перетворюючись на ідеологічну зброю, спрмоваку проти всякої релігії.

Аналіз історичних обставин, які склалися на землях України, дає можливість виділити ряд основних моментів, які мають принципове важливе значення для з"ясування джерел, ролі та місця ідей вільнодумства в культурологічній спадщині України.

В XVI, XVII століттях в Україні яскраво виявилось релігійне інакомислення, поява якого супроводжувалася різними формами вільнодумства. Дисертант проаналізував перехід від релігійного інакомислення до вільнодумства на прикладі ідеології радикальних еретичних течій, якими була охоплена територія українських земель, діяльності Острозького культурно-освітнього центру /пер-

шої спроби створення школи вищого типу у східних слов'ян/, творчості діячів братського руху, зокрема Кирила Транквіліона-Ставровецького та Касіяна Саковича.

Автор аналізує погляди російського еретика Феодосія Косого, засновника "нового вчення", доводить, що його діяльність пов'язана саме з Україною, де він мав чисельних прибічників. Своє вчення Косой побудував на так званих "божественних книгах", що і привело його до однієї з найпоширеніших на той час форм вільнодумства – антиклерикалізму. У своїх антиклерикальних поглядах не залишав місця для християнського віровчення.

У своїх поглядах Косой пішов далі всіх реформаторів, які розгорнули свою діяльність в Україні в цей час. Критикуючи церкву та її ідеологію, він пропагував ідеї вільнодумства.

Автор робить висновок, що такого роду інакодумання, яке з'являлося в еретичних рухах, у кінцевому підсумку сприяло розвитку вільнодумства щодо релігії взагалі; свідчило про те, що ніякі жорстокості й переслідування не могли припинити передової суспільної думки, яка звільнялась від пут релігії.

В дисертації показано, що на якісно новому етапі розвитку духовної культури в Україні на перший план виходять ідеї вільнодумства, основані на ренесансно-гуманістичних, реформаційних підходах до всього суспільства. Вони ще не дуже виразно виявлені, але дедалі набувають сили. В цьому процесі велика роль належить діячам Острозького культурно-освітнього центру, які виступаючи з вільнодумних антиклерикальних позицій, прийшли до висновку про потребу звільнення розуму від опіки церкви, про самостійність осмислення людиною питань віри, своєї власної природи, свого місця і ролі в суспільстві.

В роботі зазначається, що одночасно з діяльністю Острозького культурного центру розгортають свою боротьбу проти націо-

нального, соціально-політичного, релігійного гноблення – братства, в діяльності яких яскраво виявилися ідеї вільнодумства, які ґрунтувалися на раціоналізмі й гуманізмі, реформаційних набуттях.

Як і в єретичних рухах, у братствах простежується чітка антифеодална спрямованість, яка мала до того ж антиклерикальне забарвлення. Під антиклерикалізмом розуміють ідейний і соціальний рух, спрямований проти церкви як суспільного інституту, проти її претензій на реквізицію суспільством, а також проти політики клерикалізації суспільства. У цьому напрямку і розвивався антиклерикалізм братських діячів К.Транквіліона-Ставровецького, К.Саковича.

В роботі проаналізовано погляди цих мислителів. У колі проблем порушених ними, значне місце посідали питання співвідношення бога і світу, спроби пояснити навколишню природу з неї самої, що наближало їх до розв'язання ще однієї з форм вільнодумства – натуралістичного пантеїзму розчинення бога в природі/. На противагу християнській ідеї надприродного бога, Транквіліон-Ставровецький стверджував, що світ за своєю природою і є саме богом. У той час, коли в теології побутовало однозначне уявлення про бога і всіляко винищувалися спроби нестрогого тлумачення, Ставровецький звільняється від суто релігійного його розуміння, надаючи поняттю "бога" принципово іншої сутності. Він зробив це поняття і все, пов'язане з ним, об'єктом критичного аналізу.

Характерною ознакою вільнодумства К.Саковича є те, що вже у своєму першому творі /"Арістотелівські проблеми або питання про природу людини"/ він майже не користується релігійно-теологічною термінологією, за винятком двох-трьох місць з Євangelії. В історії суспільно-філософської думки – це один з нечисельних

прикладів звуження релігійної сфери завдяки хай іще непослідовному переходу на традиції вільного дослідження.

Таким чином, в Україні в XVI, XVII століть з'являються специфічні умови для розвитку вільнодумства в формі антиклерикалізму, пантеїзму, раціоналістичних раціоналістичних тлумаченнях християнського віровчення, які стали ґрунтом, на якому зійшли благодатними сходами ідеї великого українського філософа Григорія Савича Сковороди.

У другому розділі "Сковорода - спадкоємець вільнодумної традиції в Україні" висвітлюється вияв ідей вільнодумства на ґрунті філософського вчення мислителя.

Відмінною рисою нового етапу розвитку вільнодумства в Україні стало те, що антицерковна, антирелігійна боротьба вийшла за суто ідеологічні межі, перейшла в сферу політики, економіки. Антицерковні настрої виявлялися в усіх сферах духовного життя. Питання про обмеження впливу церкви на суспільне життя почали поставати у державному масштабі.

В силу історичних обставин першими діячами світської культури в Україні стали люди, які належали до духовенства - дяки, ченці тощо. Секуляризація в церковній свідомості вела поступово до того, що відкривався простір для філософської думки, яка ще виходила з християнських принципів, але тяжіла до вільнодумства.

Одним із центрів духовної культури в Україні з другої половини XVII ст. стає Києво-Могилянська академія, яка тривалий час була єдиним вищим учбовим закладом у Східній Європі.

У дисертації показано атмосферу академії, вихованцем якої був Григорій Сковорода, яка свідчить, що церковне мислення підривалося зсередини самими церковними діячами, які виконували викладацьку роботу.

Дисертант доводить, що саме в стінах Києво-Могилянської академії зароджувалися ідеї вільнодумства в формі антиклерикалізму, пантеїзму, деїзму.

Автор приходиться до висновку, що саме в підході до філософії людини яскраво виявилось вільнодумство Г.С.Сковороди, і всі інші проблеми він переусвідомлює, поставивши в центр свого вчення людину.

В роботі досліджується вільнодумство Г.С.Сковороди у формах антиклерикалізму, богоборства, пантеїзму. Як антиклерикал, Григорій Сковорода звертає свою увагу не тільки на життя духовенства і ченців, а й культову практику православної церкви.

В дисертації показано, що Г.Сковорода – богоборець /найбільш рання, ледь помітна форма вільнодумства, що зливається з антиклерикалізмом, що визначається як негативне ставлення особи до надприродних сил/, тому, що зберігає в своїй уяві образ творця, аби за допомогою його заперечення висловити усвідомлення своєї людської гідності.

Згідно з його поглядами не людина залежить від сторонніх, "надприродних" сил, не відчуття своєї особливої вини перед Богом, керує нею, а навпаки, всупереч богові, людина сама обирає свій шлях у житті.

Богоборство вело до дискредитування найголовніших релігійних ідей. У межах християнської релігії воно підводило до переусвідомлення одного з основних її понять – фатальної гріховності людини як основи недосконалих соціальних відносин. "Провина" людини, зумовлена нібито первородним гріхом, трансформується в уявленні богоборця в провину божества. Далі, богоборство демонструє відмову від деяких істотних рис релігійного морального ідеалу: покірності, переконання в тому, що страк-

дання, які випадають на долю людини – благо, яке відчинить двері у райські сади.

Дисертант робить висновок, що такого роду богоборчі ідеї накопичуються у культурній традиції, справляли значний вплив на суспільну свідомість. Світогляд Г.С.Сковороди богоборсько-антиклерикальний. Цими ідеями пронизана вся творчість мислителя.

У трактуванні поняття "бога" мислитель відходить від традиційного християнського його розуміння. Все це означає, що Г.С.Сковорода знімає питання про бога в ролі надприродної істоти, яка керує світом на засадах безмежного свавілля. Його вільнодумство долає теїстичне трактування поняття "бога" через розвиток пантеїстичної традиції.

Неможливо розглядати вільнодумство Г.С.Сковороди, не приділивши уваги його ставлення до Біблії. Мислитель вважав християнство пройденим ступенем богопізнання і не намагався створити нову релігію, не вбачав нової форми релігії в пантеїзмі до якого прагнув.

Дисертант відзначає, що існує безліч точок зору щодо підходу Григорія Сковороди до Біблії. Як на нашу думку, то в підході філософа до Біблії продовжується вільнодумна традиція його попередників.

Оригінальність вільнодумства Г.С.Сковороди в тому, що використовуючи біблійну форму висловлювання думки, він скрізь наповнює її новим змістом. Отже, розуміння філософом-гуманістом Біблії є не що інше, як поширення на неї свого етико-гуманістичного погляду, сповненого вільнодумства.

Світосприйняття Г.С.Сковороди позначено багатоплановим вільнодумством, яке вело до послаблення панівного віровчення, розвінчання догматизму і авторитаризму релігії.

Здійснене дослідження свідчить про те, що хоча ідеологи XVI, XVII століть ще не були вільними від старих традицій, але вони створили культуру, в якій містилися елементи заперечення релігії, життєствердження, світського гуманізму і тим самим підготували ґрунт для секуляризованої культури епохи Просвітництва, найхарактернішою ознакою якої було переорієнтування завдань філософії, відмежування її від теології.

В заключенні автор підсумовує головні результати здійсненого дослідження і робить такі висновки:

1. В культурологічній спадщині України поряд з релігійними ідеями мали місце ідеї вільнодумства в найрізноманітніших формах: антиклерикалізм, богоборство, деїзм, пантеїзм.
2. Обґрунтовано положення, згідно якому Реформація, розпочата в Німеччині Мартином Лютером, набуває на українських землях специфічних властивостей, зумовлених полем єретичних виступів, поширенням діяльності братства.
3. Розвиток вільнодумства відбувався у релігійній оболонці.
4. Показано, що вільнодумство, яке виявилось в єретичних виступах, в діяльності Острозького культурно-освітнього центру, братському русі, в творчості Г.С.Сковороди, є невід'ємною складовою частиною духовної культури українського народу.

Основні положення та висновки дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Реформаційні ідеї на Україні. // Вісник кафедр суспільно-гуманітарних наук. - Бердянськ, 1994. - С. 34-39.
2. Вільнодумство в братському русі України в XVI-XVII ст. // Дух и космос. Наука и культура на пути к нетрадиционному миропониманию. Харьков: Издательство Харьковского университета, 1994 г. /в друкі/.

3. Ідеї вільнодумства в філософській спадщині на Україні. // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. - Випуск II, Москва-Запоріжжя, 1991. - С.10.

4. Вільнодумство як елемент духовної культури. // Актуальні питання підготовки спеціалістів в педвузі. - Бердянськ, 1992. С.17.

5. Ідеї вільнодумства в братському русі на Україні. // Змінюючийся мир и проблемы гуманитарного образования в высшей школе: Тезиси української науково-практичної конференції. - Бердянськ, 1992. С.92.

Lipich L.M. The ideas of free thinking in culturological heritage of Ukraine in XVI-XVIII centuries.

Dissertation (manuscript) admitted for getting the scientific degree (Ph D in philosophy) speciality 17.00.08 - theory and history of culture, Kiev University by name of Taras Shevchenko, Kiev, 1995

The research deals with the analysis of the free thinking ideas in culturological heritage of Ukraine. On the basis of the given research it has been proved that free thinking is a level of spiritual in culturological heritage of Ukraine which implies unlimitedly different forms with a different levels of order of ethics of religion and church, with a different aims, different social bases. As a conclusion all the times and for all peoples (and Ukraine is not an exclusion) idea of free thinking is connected with the spiritual culture it under implementation of culture as it is. First of all, we

agree with the right of human mind to imply the sphere of religion; As a second, critical attitude to religion; as a third, contradiction of religion with other value orientation.

Липич Л.М. Идеи свободомыслия в культурологическом наследии Украины XVI-XVIII веков.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности І7.00.06 – теория и история культуры, Киевский университет, Киев, 1995.

Работа посвящена анализу идей свободомыслия в культурологическом наследии Украины. В результате проведенного исследования установлено, что свободомыслие – это степень духовной свободы в культурологическом наследии Украины, которое проявляется в бесконечно разнообразных формах, с различной степенью последовательности критики религии и церкви, с разными целями, с разными социальными основаниями, что идеи свободомыслия всегда и во все времена у всех народов /и Украина не является исключением/ вплетены в духовную культуру, являясь в то же время выражением самой культуры. В связи с этим сделаны следующие выводы: во-первых, признание права человеческого разума вторгаться в сферу религии; во-вторых, критическое отношение к религии; в-третьих, противопоставление религии иной ценностной ориентации.

Ключові слова: вільнодумство, антиклерикалізм, богоборство, деїзм, пантеїзм, секуляризація.

с. 22/112

Подписано к печати 13.01.95 Зак. 43 тир 100
размножено ГЦ Минстата Украины 001

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work done during the year. It is followed by a detailed account of the various projects and schemes which have been carried out, and a summary of the results achieved. The report concludes with a statement of the views of the Committee on the future of the country and the steps which should be taken to improve the position.

The Committee has the honor to acknowledge the assistance and co-operation of the various departments and officials who have helped it in the discharge of its duties. It also wishes to express its appreciation of the interest and support which have been shown by the public in the work of the Committee.

Signed, *[Signature]*
 Chairman of the Committee

45-112-1

AB 31.712

AB 31.712